

VÝCHOVNÝ ÚSTAV A RODINA

Věra Filipi

Anotace

Autorka se v rámci problematiky rodičů jako účastníků resocializace dětí zaměřila (součástí výzkumného projektu GAČR 406/06/0731 Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty) na identifikaci rolí rodičů vůči výchovnému zařízení, tedy možnostmi zaangažování rodičů do resocializačního procesu. Příspěvek se konkrétně věnuje rolím rodičů, které na sebe „berou“ rodiče ve vztahu k reedukačnímu zařízení, v němž je umístěno jejich dítě. Zajímá nás, jak jejich role vnímají sociální pracovníce zařízení a sociální kurátoři pracující s rodinou v místě bydliště.

Klíčová slova:

Výchovný ústav – reedukační a resocializační zařízení, spolupráce výchovného ústavu s rodiči klientů, role rodičů, sociální pracovníce, sociální kurátor.

Residential Facility and Family

Anotace

The article presents partial results of a research carried out as a part of a large research project GAČR 406/06/0731 – Community Systems in Re-socialisation Facilities for Adolescents. This project analyses re-socialisation and re-education facilities for adolescents. The author deals with the role of parents in the process carried out by the facility. In particular, she analyses how the parents can join the re-socialisation process.

The article describes the role of parents of children placed in the above mentioned facilities and the relationship between the parents and the facility staff and the probation officers working with the family.

Key words:

residential facility – re-educational and re-socialisation facility, cooperation between residential facility and the clients' parents, parents' roles, social worker, probation officer.

Rodiče a výchovné zařízení

Jednou z myšlenek v oblasti ústavní péče prezentovaných v současné odborné literatuře, české i zahraniční je vzájemná spolupráce mezi rodinou a výchovným zařízením. Systémový přístup přímo považuje práci s rodinným prostředím za podmínku úspěšné resocializace (Stankowski, 2004). Labáth (2001, 2004) taktéž upozorňuje na využití rodinné terapie ve výchovné práci resocializačních zařízení. Wolan (2005, s. 100) spatřuje v rekonstrukci rodinných vazeb jeden z hlavních cílů práce s mládeží v rámci ústavní péče. Podrobněji se technikám práce s rodinou dětí umístěných v ústavní péči věnuje také Hagen (in Schaefer, Swanson, 1993), který vymezuje typologii rodičů dle rodinných problémů s návrhy vhodných intervencí. Barker (1988) upozorňuje, že problémy dítěte by hned od začátku měly být chápány jako problémy celé rodiny. Klientem tedy není dítě, ale celá rodina. Škoviera (2007) v této souvislosti uvádí, že po návratu dítěte do nezměněného rodinného prostředí není možné, aby dítě, pokud změnilo své chování a uvažování, si jej v tomto prostředí dlouhodobě udrželo. Dítě by pak v tomto případě bylo tím „nejzodpovědnějším“ členem rodiny. Což je základní teorie sociální pedagogiky a vlivu prostředí na jedince.

Škoviera dále pak uvažuje o možnosti oddělit problémové dítě a problémovou rodinu a vyléčit každou část zvlášť (což nekoresponduje s prezentovanou myšlenkou systémového přístupu, přesto zůstává nutnost práce s rodinou problémového dítěte), aby poté mohli žít společně. Jako nutnou součást této strategie však vnímá i rodinnou terapii.

Hagen (In Schaefer, Swanson, 1993) upozorňuje na největší úskalí práce s rodiči umístěných dětí, což je nutnost velkého nasazení personálu. V případě, že personál nebyl plně zainteresován, nedařilo se celému týmu najít vhodnou formu intervence pro dítě, potažmo jeho rodinu. Tato forma práce tak dle autora klade velké nároky na odbornou připravenost, ale především osobní zainteresovanost týmu.

Matoušek (2001, s. 126) v této souvislosti uvádí: „Výzkumné sledování efektivity programů pro delikventní mládež, které postupovaly cestou ovlivňování rodiny, ukázalo jejich nízkou účinnost. A to bez ohledu na použitý přístup, jímž byla sociální případová práce, rodinné poradenství nebo rodinná terapie“. Dále se pak Matoušek domnívá, že tento neúspěch může být spojen se stereotypem vnímání těchto rodin jako nefunkčních a předem zavrnutí možnosti je ovlivnit a změnit.

Role rodičů ve vztahu k výchovnému zařízení

Tématem tohoto příspěvku jsou role rodičů vůči výchovnému ústavu¹, tedy role, které na sebe rodiče „berou“ v tomto vztahu. V úvaze o roli jsme přitom vycházeli z teoretického konceptu Lintona (1936, In Thompson, 2001, s. 103), jenž o roli uvažuje jako o součásti společenského statusu. Přičemž status je pozice člověka v konkrétní oblasti sociálního života. Každému statusu odpovídají specifická práva a povinnosti. Tato práva a povinnosti, které se váží k danému statusu, jsou vyjádřena konceptem sociálních rolí (M. Montoussé, G. Renougard, 2005). Rodiče mají jasně vymezená práva vůči výchovnému zařízení zákonem č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů (novelizovaný zákonem č. 383/2005 Sb.). § 26 vymezuje práva a povinnosti osob odpovědných za výchovu (rodiče) vůči zařízení. Rodiče mají právo především: 1. na informace o dítěti, a to na základě své žádosti, 2. vyjadřovat se k návrhu opatření zásadní důležitosti ve vztahu k dítěti, nehrozí-li nebezpečí z prodlení, 3. na udržování kontaktu s dítětem, 4. na poradenskou pomoc, 5. písemně požádat o povolení pobytu dítěte u rodiny. Povinností rodiče vůči zařízení je především: 1. hradit příspěvek na úhradu péče o dítě, 2. seznámit se s vnitřním řádem zařízení a dodržovat jeho ustanovení, 3. bezodkladně oznámit zařízení podstatné okolnosti pobytu dítěte, týkající se zejména jeho zdraví a výchovy.

Sociální role je pak takové chování, které skupina od jedince v dané situaci očekává. Každému statusu tedy odpovídá několik sociálních rolí, v jejichž rámci jedinec reaguje na očekávání různých sociálních partnerů (sociálních kurátorů a sociálních pracovníků, již v rámci náplně své práce spolupracují s rodinou před umístěním i během pobytu dítěte ve výchovném zařízení).

E. Goffman (In M. Montoussé, G. Renougard, 2005) v této souvislosti o sociální roli uvažuje jako o něčem, co sociální aktér interpretuje svobodně, takovým způsobem, aby uspokojil publikum a vyhnul se negativním reakcím. Vychází z předpokladu, že vše společenské tvoří mezilidské vztahy. Role se tedy během interakcí přetváří v závislosti na vzájemných očekáváních. Sociální pracovníci

¹ Výchovné ústavy jsou pedagogická zařízení pro adolescenty s nařízenou ústavní či uloženou ochrannou výchovou. Legislativně jsou zakotveny v zákoně č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů a v zákoně č. 383/2005 Sb., kterým se mění zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony.

i sociální kurátoři vstupují do komunikace s rodičem s různými očekáváními. Je třeba také zdůraznit, že role rodiče vůči výchovnému zařízení je rolí vnuce-
nou. Gabura a Pružinská (1995) uvádí, že formální příčina kontaktu klienta
se sociálním pracovníkem výrazně koreluje s jeho neochotou ke spolupráci.

Dle Turnera je role vztažným bodem pro interpretaci konkrétních kroků, pro
předjímání toho, že po jedné řadě kroků bude následovat jiná, a pro hodnocení
individuálního jednání. Sjdnocující prvek pro ucelené vnímání role je v tom, že
jednajícímu je jistým způsobem připsán záměr či postoj. Na základě určení role
lze poté různé kroky člověka vyložit jako záměrné či nezáměrné, či relevantní
nebo irelevantní (R. H. Turner In K. Thompson, 2004).

Na základě prezentovaných úvah a za využití rolových koncepcí ve školských
zařízeních (Pol a kol. 2005, Rabušicová a kol. 2004), s přispěním informací
získaných během předvýzkumu jsme vymezili tři typy modelového chování (va-
riant rodičovské role) vůči zařízení. V tomto základním konceptu byly využity
práva a povinnosti rodičů i dimenze, dle Průchy a kol. (2003) ve vztahu rodiče
a škola – vzájemná otevřenost, informovanost a ochota komunikovat.

Bohužel, nebylo možno ve výzkumu zachytit, jakým způsobem vnímají svoji
roli samotní rodiče. Zákon č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů nám
neumožnil získat adresy rodičů a během návštěv zařízení nebylo možno je
kontaktovat. Hlavní výzkumnou metodou se stal dotazník pro sociální kurá-
tory² i sociální pracovnice výchovných ústavů, obsahující tvrzení vycházející
ze zákonem stanovených práv a povinností rodičů vůči výchovnému zařízení.
Na základě těchto práv a povinností jsme vytvořily tyto postojově – konativ-
ní znaky rolového chování: 1. Postoj k umístění syna do výchovného ústavu.
2. Průběh komunikace se zástupcem ústavního zařízení. 3. Postoj k „dovolen-
kám“ syna. 4. Chování v průběhu domácího pobytu dítěte. 5. Ochota informovat
o domácím pobytu syna. Dále jsme pracovaly se skupinou zájmových znaků,
tedy zájmem rodiče být informován: 6. o materiálním vybavení výchovného za-
řízení, o prostředí v němž dítě žije, 7. o organizaci života ve výchovném ústavu,
8. o převýchovných postupech, 9. o stavu syna a 10. o problémech syna, které
má ve výchovném ústavu včetně zájmu o možnostech jejich řešení. (Všechny
znaky byly vymezeny na základě předvýzkumu, přičemž jsme zohlednili ty, které

² Sociální kurátor – zajišťuje sociálně-právní péči o děti (OSPOD) ve smyslu zákona č.
359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí. Sociální pracovníci (sociální kurátoři) vstupují
do kontaktu nejen s výchovným zařízením, ale také s rodinou klienta. Lze tedy konstatovat,
že právě oni mají nejlepší informace o rodinném zázemí klienta. Jako velmi důležitá se nám
jeví také jejich dlouhodobá práce s klientem, jak před umístěním do výchovného zařízení,
tak v případě jeho opětovného navrácení do rodiny.

byly respondenti reálně schopni posoudit. Vzhledem k možnosti rozdílného přístupu každého rodiče, byl dotazník posléze rozčleněn na dvě části – matka, otec.

Výzkum byl realizován v rámci výzkumného projektu Grantové agentury České republiky pod názvem Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty, a to v letech 2006–2008. Základním výzkumným vzorkem bylo 5 výchovných ústavů, jejich výběr byl poměrně složitý a byl realizován v rámci výzkumného šetření GA ČR (viz Sekera, J, 2008). Děti a jejich rodiny v rámci tohoto základního vzorku se staly naším základním výzkumným vzorkem. V příspěvku se podrobněji nebudeme věnovat problému koncepcí rolí, ale zaměříme se na dílčí výsledky. Tj. na role matek optikou sociálních pracovníků a sociálních kurátorů.

Vzhledem k nedostatečnému počtu kompletně posouzených položek rolového chování otců, jsme mohli identifikovat pouze typy rolového chování matek, a to optikou sociálních pracovníků a sociálních kurátorů. Shluková analýza nám umožnila identifikovat 6 typů rolového chování matek na základě informací získaných dotazníkovým šetřením, jehož respondenty byly sociální pracovníce výchovných zařízení. Celkem jsme se v průběhu výzkumu dotazovali sociálních kurátorů i sociálních pracovníků na 227 klientů. Pracovali jsme se vzorkem 91 matek, tj. asi 40,1 % posouzených sociálními pracovníky, a 81 matek, tj. 35,7 % posouzenými sociálními kurátory.

Shluková analýza potvrdila původně stanovený teoretický koncept, jenž předpokládal tři typy variant rodičovské role, v tomto případě rolí matek vůči zařízení.

- Matka partnerská.
- Matka alibistická.
- Matka nepřátelská.

„*Matka-partnerka*“, nejčastější typ rolového jednání matky adolescentů vnímá umístění syna do výchovného ústavu jako příležitost mu pomoci, případně ojedinele chápe jeho umístění jako přenesení své rodičovské odpovědnosti na výchovný ústav. S výchovným ústavem komunikuje „normálně“, tzn. v komunikaci se neprojevuje výjimečně, není agresivní ani nejistá. Aktivně využívá svého práva a iniciuje „dovolenky“ svého dítěte. Během nich mu věnuje co nejvíce pozornosti. Zajímá se o režim a prostředí výchovného ústavu i o výchovné postupy. O průběhu „dovolenek“ informuje otevřeně, v ojedinělých případech chování dítěte idealizuje, případně ústav neinformuje. Až na tyto informační výjimky tento rolový typ matky využívá zákonem daná práva a plní své povinnosti.

„*Matka-alibistka*“ jako druhý nejčastěji zastoupený rolový typ vnímá umístění svého dítěte do výchovného ústavu alibisticky, jako přenesení své rodičovské odpovědnosti na zařízení. Komunikuje „normálně“, není agresivní a ani nejistá. Aktivně iniciuje „dovolenku“ dítěte, a nebo ji alespoň neodmítá akceptovat, protože pobyt dítěte doma chápe jako svoji povinnost. V průběhu „dovolenky“ ale dítěti zvláštní pozornost nevěnuje, maximálně mu věnuje pozornost v rámci svých možností. Zájem získat informace o synovi nemá, podobně nemá zájem ani o informace týkající se výchovného zařízení. Její jednání koresponduje s alibistickým postojem k umístění syny.

„*Matka-nepřítel*“ chápe umístění dítěte do výchovného ústavu jako nespravedlnost a chce dítě zpět do své péče. V souladu s tím vystupuje v komunikaci se sociálním kurátorem sebevědomě, panovačně až agresivně. „Dovolenky“ dítěte aktivně iniciuje. V jejich průběhu se všechny matky tohoto rolového typu k dítěti nijak typicky nechovají, nejčastěji věnují dítěti pozornost dle svých možností, resp. věnují mu jen malou pozornost. O domácím pobytu dítěte informuje zkresleně. Tento typ matky obvykle také projevuje zájem o stav dítěte během pobytu v ústavu. Menší část matek, patřících ostatními charakteristikami jednání do tohoto rolového typu, jeví zájem i o problémy syna, které v ústavu má a i o jejich řešení. O fungování ústavního života, jeho režim, vybavení, ani praktikované výchovné metody zájem nemá.

Tab. č. 1: Základní tři typy rolí matek vůči výchovnému zařízení.

Teoretický koncept rolového typu	Rolový typ matek dle sociálních kurátorů	Rolový typ matek dle sociálních pracovníků	Celkem
	Absolutní počty	Absolutní počty	
Matka nepřátelská	11	5	16
Matka partnerská	43	41	84
Matka alibistická	9	17	26

Mimo tyto základní koncepty však zpracování ukázalo další varianty rodičovských rolí. Konkrétně u sociálních pracovníků se jedná o další tři koncepty, přičemž 6 dotazníků nelze zařadit vůbec. Sociální kurátoři identifikovali taktéž další tři koncepty, které však nelze ztotožnit z koncepty sociálních pracovníků. Nejčastěji se vyskytujícími rolovými typy identifikovanými dle posouzení sociálních kurátorů byla „matka – partnerka“ a „matka – alibistka“. Shluková analýza ale nepotvrdila výskyt rolového typu „matky – ochránkyně“, rolový typ, který patřil v posouzeních sociálních pracovníků mezi nejčastější. U sociál-

ních kurátorů jsme však identifikovali dva nové rolové typy „matku – nepřítele“ a „matku – flegmatičku“. (viz přehled 1 a 2)

Přehled č. 1: Rolové typy matek I.

Rolový typ matky	Absolutní počty	Relativní počty
Partnerka	43	53,1
Nepřítel	11	13,6
Alibistka	9	11,1
Flegmatička	8	9,9
Suverénka	6	7,4
Nejistá	4	4,9
Celkem	81	100 %

Zdroj: sociální kurátoři dětí z OSPOD.

Přehled č. 2: Rolové typy matek II.

Rolový typ matky	Absolutní počty	Relativní počty
Partnerka	41	45,1
Alibistka	17	18,7
Ochránkyně	13	14,3
Pomocnice	7	7,7
Nepřítel	5	5,5
Flegmatička	2	2,2
Nespecifikované	6	6,6
Celkem	91	100 %

Zdroj: sociální pracovníce výchovných ústavů

Při dalším statistickém zpracování jsme se pokusili určit míru shody mezi typologiemi sociálních pracovníků a sociálních kurátorů u jednotlivých dětí. V základních šesti postojově konativních znacích máme v obou případech kompletní informace pouze u 55 dětí, přičemž ve všech pěti položkách se neshodli sociální pracovníci a sociální kurátoři ani v jediném případě. Ve skupině zájmových znaků máme k dispozici 79 kompletních posouzení. Z toho 32 odpovědí (41%) se shoduje ve všech pěti otázkách.

Získané výsledky tedy poukazují na odlišnou optiku sociálních kurátorů i sociálních pracovníků. Navrátil (1998) poukazuje na získávání představ o ži-

votních podmínkách klienta sociálním pracovníkem již v průběhu procesu přijímání, tedy během prvních interakcí. V této etapě, dle autora, taktéž sociální pracovník zjišťuje motivace klienta ke spolupráci na řešení problému. Z tohoto pohledu by informace o rodině dítěte měly být sociálním pracovníkem i sociálním kurátorem získány již během prvních kontaktů. Nutné je však upozornit na skutečnost, že dítě ani rodič nejsou klientem dobrovolným, ale často přicházejí pouze z nařízení soudu. Gabura a Pružínková (1995) uvádí, že formální příčina kontaktu klienta se sociálním pracovníkem výrazně koreluje s jeho neochotou ke spolupráci. Motejl (2007) pak upozorňuje na možnou systémovou chybu na straně sociálních pracovníků, tj. 500 případů agendy na jednoho sociálního kurátora v ČR. Mišíková (2008) v rámci výzkumu, jehož byla autorka účastníkem, poukazuje na větší zainteresovanost sociálních pracovníků v zařízeních ústavní výchovy, jež se projevila v jejich vyšší míře nespokojenosti se spoluprací se sociálními kurátory. Očekávali jejich větší zapojení do práce s rodinou dítěte.

Dílčí výsledky výzkumu tedy otevírají další otázky v oblasti práce s rodinami umístěných dětí. Nelze také neupozornit na nutné „zlepšení“ práce sociálních pracovníků, sociálních kurátorů. Cílem příspěvku bylo tedy poukázat na rozdílnosti v optice sociálních pracovníků a sociálních kurátorů a zamyslet se nad možnostmi prezentace získaných výsledků.

Literatura

- BARKER, P. *Budoucnost ústavní péče o děti*. In Schaefer, Ch., Swanson, A. J. (eds.) *Children in residential Care. Critical Issues in Treatment*. Northwale-New Yersey- London: 1993. s. 1-16. ISBN 1-56821-000-0.
- GABURA, J., PRUŽÍNSKÁ, J. *Poradenský proces*. Praha: SLON, 1995. ISBN 80-85850-10-9.
- LABÁTH, V. A KOL. *Riziková mládež*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. ISBN 80-85850-66-4.
- LABÁTH, V. *Rezidenčná starostlivosť*. Bratislava: Občianské združenie Sociálna práca, 2004. ISBN 80-89185-03-7.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální práce*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-473-7.
- MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. 2. vyd. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-226-2.
- MIŠÍKOVÁ, J. *Komunitní systém vo výchovných zariadeniach pre adolescentov III. Rodičia, kurátori a diagnostické ústavy jako účastníci resocializácie adolescentov*. Ostrava: Pedagogická fakulta, OU, 2008. ISBN 978-80-7368-536-2.

- MONTOUSSÉ, M., RENOUD, G. *Přehled sociologie*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-976-3.
- MOTEJL, O. *Zpráva z návštěvy zařízení, v nichž se uskutečňuje ústavní a ochranná výchova*. Signovaná ochrannou lidských práv. Brno: 2007, www.ochrance.cz.
- NAVRÁTIL, P. Sociální práce jako sociální konstrukce. *Sociologický časopis*, 1998, roč. XXXIV, č. 1, s. 37–50. ISSN 0038-0288.
- POL, M., HLOUŠKOVÁ, L., NOVOTNÝ, P., ZOUNEK, J. *Kultura školy. Příspěvek k výzkumu a rozvoji*. Brno: Masarykova univerzita, 2005. ISBN 80-210-3746-6.
- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-772-8.
- RABUŠICOVÁ, M., ŠEĐOVÁ, K., TRNKOVÁ, K., ČIHÁČEK, V. *Škola a (ver)sus) rodina*. Brno: Masarykova univerzita, 2004. ISBN 80-210-3598-6.
- SEKERA, J. *Komunitní systém v resocializačních zařízeních pro adolescenty I. Mezilidské vztahy v resocializačních zařízeních pro adolescenty*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2008. ISBN 978-80-7368-534-8.
- SCHAEFER, CH., E., SWANSON, A., J. (eds.) *Children in residential Care. Critical Issues in Treatment*. Northvale– New Jersey– London: 1993. ISBN 0-442-27966-3.
- SCHAEFER, CH. E., SWANSON A. J. *Children in residential care. Critical issues in treatment*. Northvale, New Jersey, London: Jason Arosen Inc., 1993.
- STANKOWSKI, A. *Nástin problematiky etopedie a sociální patologie*. Ostrava: Pedagogická fakulta, OU, 2004. ISBN 80-7042-360-9.
- ŠKOVIERA, A. *Dilemata náhradní výchovy*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-318-5.
- THOMPSON, K. *Klíčové citace v sociologii*. Brno: Brno: Barrister & Principal-studio, 2001. ISBN 80-85947-68-4.
- WOLAN, T. *Resocjalizacja: uwarunkowania, doswiadczenia projekty zmian*. Radom: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, 2005. ISBN 83-916495-5-5.

Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů.

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí.

Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů.

Zákon č. 383/2005 Sb., kterým se mění zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a další související zákony.

Mgr. Věra Filipi
Pedagogická fakulta Ostravská univerzita v Ostravě
Mlýnská 5
701 03 Ostrava
Vera.Filipi@osu.cz